

DOI 10.33099/2618-1614-2020-12-3-15-19
УДК 358.4

В. В. Ткачов,

кандидат військових наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу застосування авіації та протиповітряної оборони Національного університету оборони України імені Івана Черняховського,

Ю. О. Горобець,

кандидат військових наук, доцент, начальник кафедри Повітряних Сил Національного університету оборони України імені Івана Черняховського,

В. В. Камінський,

кандидат військових наук, професор кафедри Повітряних Сил Національного університету оборони України імені Івана Черняховського,

Г. С. Степанов,

кандидат військових наук, професор кафедри Повітряних Сил Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

Проблеми в управлінні протиповітряною обороною та шляхи їх розв'язання

У статті розглянуто проблеми, які існують в управлінні протиповітряною обороною держави. Визначено співвідношення між протиповітряною обороною території країни і прикриттям від ударів з повітря оперативного угруповання військ в оборонній операції. Розглянуто можливий варіант оборонної повітряної операції. Проаналізовано результати реформування протиповітряної оборони України й визначені напрями подальшого її вдосконалення.

Ключові слова: повітряні сили, протиповітряна оборона, оперативне угруповання військ, повітряна операція.

© В. В. Ткачов, Ю. О. Горобець, В. В. Камінський,
Г. С. Степанов, 2020

Досвід війн і збройних конфліктів другої половини ХХ та початку ХХІ століть, тенденції розвитку засобів повітряного нападу свідчать про те, що на сучасному етапі розвитку теорії та практики збройної боротьби засоби повітряного нападу за своїми можливостями здатні вирішувати не лише оперативні, а й стратегічні завдання.

Загроза з повітря, яка спочатку виникла для збройних сил на полях битв, поступово поширилася вглиб території воюючих держав. Повітряних ударів почали зазнавати стратегічні комунікації, елементи інфраструктури та об'єкти тилу. Таким чином, повітряні вторгнення вийшли за рамки наземної сфери збройної боротьби, яка обмежена глибиною операційних зон і принципово відрізняється від повітряної сфери.

Повітряна сфера збройної боротьби – це самостійна сфера, яка може бути визначена як повітряний простір над усією територією країни на всю досяжність засобів повітряного нападу противника (800–1000 км та більше). Вона обумовлена транстериторіальністю завдань, які вирішує в повітряній операції противник, і, відповідно, потребує вирішення завдань протиповітряної оборони (ППО) не на окремих напрямках і в операційних зонах, а в усьому повітряному просторі держави.

Таким чином, загроза з повітря досягла стратегічного рівня. Для повного блокування повітряної сфери збройної боротьби тактичної протиповітряної оборони недостатньо. Проти сучасного стратегічного повітряного противника необхідно мати стратегічну протиповітряну оборону й вести боротьбу з ним не лише над полем бою, а й в усьому повітряному просторі держави спеціально призначеними силами і засобами, які мають утворити єдину систему ППО всієї території держави: населених пунктів, об'єктів (і не тільки важливих), елементів інфраструктури, угруповань військ і військових об'єктів [1, 2].

З урахуванням перспектив розвитку безпекового середовища довкола України в процесі оборонного огляду були ідентифіковані ключові ризики і загрози національній безпеці та ймовірні сценарії виникнення й розвитку ситуацій воєнного характеру, з яких найзагрозливішим є відкрита повномасштабна агресія проти України з боку інших держав або їх коаліцій. Серед усіх імовірних сценаріїв найнебезпечнішою залишається повномасштабна агресія з боку Російської Федерації.

Одним з основних носіїв бойового потенціалу збройних сил Російської Федерації є повітряно-космічні сили. У разі розв'язування відкритої збройної агресії проти України Росія здатна застосувати потужне угруповання повітряно-космічних сил, а головну роль відвести повітряній наступальній операції. Агресія може розпочатися раптовим ракетно-авіаційним ударом з метою позбавити Україну здатності до опору, шляхом знищення системи ППО, державного і військового управління, завоювання панування в повітрі та нанесення серйозних ушкоджень воєнно-економічному потенціалу [3].

Для України, як і для будь-якої іншої країни, у випадку агресії проти неї найімовірнішим та першочерговим завданням буде відбиття повітряної наступальної операції противника, недопущення завоювання ним панування в повітрі. Відбиття повітряного нападу агресора – першочергове за часом і важливе за наслідками завдання Повітряних Сил.

Трансформація системи об'єднаного керівництва силами оборони та військового управління у збройних силах, яка проводиться в Україні, спрямована на приведення воєнної організації нашої держави у відповідність до стандартів НАТО.

В умовах трансформації та відокремлення функцій застосування від функцій генерування командування Повітряних Сил здійснює планування, організацію та управління охороною повітряного простору і протиповітряного прикриття важливих державних та військових об'єктів, у мирний час над усією територією України та поза зоною конфлікту в особливий період. У зоні конфлікту плануванням, організацією та управлінням протиповітряною обороною займається командування Об'єднаних сил.

Такий поділ можливий, і країни НАТО мають у цьому досвід. Але він стосується умов, коли операції плануються не на своїй території, а на одному з театрів воєнних дій поза її межами.

Неприпустимо протиповітряну оборону держави зводити до охорони повітряного простору та прикриття лише важливих об'єктів поза зоною конфлікту, протиповітряна оборона держави має вестися не лише в зоні збройного конфлікту! Яким чином така трансформація вплине на ефективність ППО України?

Якщо навіть поділити повітряний простір на дві частини: над зоною збройного конфлікту й над іншою територією держави, противник діятиме, не звертаючи уваги на такий поділ. За досвідом сучасних збройних конфліктів нападаюча сторона завдавала удари по угрупованнях військ після того, як завойовувала перевагу в повітрі.

Неможливо повітряну сферу збройної боротьби поділити на повітряну сферу в зоні та поза зоною збройного конфлікту, виходячи також із того, що система управління винищувальною авіацією має бути єдиною. Уся винищувальна авіація з початком агресії діятиме над усією територією держави, і вводиться до бою передусім поза зоною збройного конфлікту, під єдиним керівництвом командувача Повітряних Сил. Таким чином, протиповітряну оборону оперативних угруповань військ, залежно від обстановки, зможуть забезпечити Повітряні Сили в повному складі, а не лише виділені сили й засоби ППО.

Повітряні Сили мають здійснювати охорону повітряного простору України не лише поза зоною бойових дій і не лише прикривати важливі державні об'єкти на території поза зоною збройного конфлікту, а й угруповання військ під час ведення операцій [3].

Термін «оборона» у військовій справі має таке значення: «Оборона України – система політичних, економіч-

них, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту» [4].

Тому сучасну протиповітряну оборону держави необхідно розглядати в таких аспектах:

- воєнно-політичний – це найважливіший фактор обороноздатності та одна зі складових безпеки держави;
- воєнно-стратегічний – це елемент системи стратегічного стримування агресії та основний засіб збройної боротьби в повітряному просторі;
- воєнно-технічний – це базова основа комплексної системи захисту держави та основний активний засіб протидії повітряному нападу ймовірного противника.

Не зовсім логічно термін «протиповітряна оборона України» трансформувати в «охорону повітряного простору і протиповітряне прикриття важливих державних та військових об'єктів поза зоною конфлікту».

У Сполучених Штатах термін «охорона» вживається лише для застосування радіолокаційних станцій для виявлення повітряного противника. Що стосується всієї території США, то вживається термін «defense» – оборона [5].

Визнання протиповітряної оборони держави не стратегічними діями – це помилковий крок у підготовці країни до відбиття агресії. Жорстока боротьба за панування в повітрі починається з перших хвилин війни. Якщо агресор у результаті першої наступальної повітряної операції завоює панування в повітрі, то війська в оборонній операції, найімовірніше, не зможуть стримати наступ агресора, а можливості країни вистояти і зберегти незалежність стануть проблематичними. Таким чином, існує прямий зв'язок між незалежністю й можливостями протиповітряної оборони держави.

Протиповітряна оборона держави ведеться на всій території, а не лише поза зоною збройної боротьби, й ефективність її перебуває в прямій залежності від можливості знищити якомога більше засобів повітряного нападу противника під час відбиття його повітряної наступальної операції. Основне завдання Повітряних Сил – не лише охороняти, а й обороняти всю територію держави (не тільки важливі об'єкти), в тому числі й угруповання військ у зоні конфлікту. Вирішальну роль у війні майбутнього відіграватиме система ППО, здатна вести ефективну боротьбу з усіма типами засобів повітряного нападу противника, ешелонована і структурована на трьох рівнях:

- стратегічна ППО з елементами захисту від крилатих і балістичних ракет;
- об'єктова ППО, яка прикриває найбільш значущі у військовому, політичному й гуманітарному сенсах об'єкти інфраструктури;
- протиповітряна оборона сухопутних військ, що нейтралізує спроби противника досягнути панування в повітрі над полем бою.

Основною формою застосування сил оборони є стратегічні дії, складовою яких повинна бути і протиповітряна оборона держави.

Існують два стратегічні способи вирішення завдань протиповітряної оборони держави:

перший – знищення засобів повітряного нападу противника в повітрі силами і засобами протиповітряної оборони (винищувальна авіація, зенітно-ракетні війська, війська ППО Сухопутних Військ, сили і засоби ППО Військово-Морських Сил);

другий – передбачає знищення засобів повітряного нападу й елементів інфраструктури повітряного противника в місцях базування.

Слід зазначити, що другий спосіб більше притаманний агресорові, який проводить повітряну наступальну операцію та завчасно планує ракетно-авіаційний удар, метою якого буде придушення протиповітряної оборони та знищення авіації противника на аеродромах базування. Але виходячи з того, що Україна має бути насамперед готовою до оборони, проведення повітряної наступальної операції під час відбиття агресії малоімовірне.

Разом з тим, повітряній наступальній операції агресора необхідно протиставити адекватні дії. Це може бути повітряна оборонна операція, яка раніше мала назву «протиповітряна операція» і значну частину завдань у якій виконують Повітряні Сили [3].

Країнами НАТО в теоретичному плані розроблені і практично відпрацьовуються під час заходів оперативної підготовки оборонні дії – повітряна оборонна операція, яка передбачає три етапи [6].

Мета першого етапу – зрив намірів противника із завоювання переваги в повітрі.

Характер дій: відбиття першого масованого ракетно-авіаційного удару всіма силами й засобами системи ППО:

- виявлення повітряних цілей радіолокаційними засобами;
- введення до бою груп винищувачів на найбільш ранньому етапі операції, переважно над територією противника (перший рубіж введення до бою авіації);
- введення до бою основних сил винищувальної авіації з метою максимального ураження авіації противника в повітрі (другий рубіж введення до бій винищувальної авіації – державний кордон або лінія зіткнення);
- введення до бою інших боездатних сил, недопущення ударної авіації, що прорвалася, до об'єктів (третій рубіж введення до бою винищувальної авіації – 120–150 км углиб території).

Мета другого етапу – затримати (зупинити) просування угруповань сухопутних військ противника вглиб своєї території.

Характер дій: авіація продовжує здійснювати прикриття військ із повітря, завдає у взаємодії із силами й засобами інших видів збройних сил удари по запланованих цілях. Водночас зосередженими ударами по аеродромах, засобах ППО та органах управління, а також активною боротьбою з авіацією противника в повітрі вирішує завдання завоювання переваги в повітрі.

Мета третього етапу – утримати досягнуту перевагу в повітрі.

Характер дій: авіація, як правило, вирішує завдання утримання досягнутої переваги в повітрі, підтримки сухопутних військ і створення умов для ведення ними рішучих наступальних дій.

Така операція не повною мірою відповідає умовам застосування Збройних Сил України, тому розглядати її можна лише як варіант. Передусім це стосується введення до бою винищувальної авіації на першому етапі операції над територією противника.

Ураховуючи фактор часу, оборонна повітряна операція має бути спланована за мирного часу, а реалізація її почнеться негайно з початком агресії. Тому надання командуванню Повітряних Сил лише адміністративних функцій – не зовсім логічний крок.

Централізоване управління протиповітряною обороною підвищує її гнучкість та ефективність. Досягається це чітким ситуаційним (адаптивним) плануванням, безпосереднім керівництвом, визначенням пріоритетності використання, синхронізацією та інтеграцією повітряних сил для виконання поставлених завдань. Лише командувач повітряної компоненти оцінить аспекти операції з усіх боків і зможе найкращим чином узгодити тактичні вимоги зі стратегічними та оперативними умовами конфлікту [7].

У цьому сенсі саме командувач Повітряних Сил може спланувати оборонну повітряну операцію, керувати військами і нести відповідальність за результати після відбиття повітряно-космічної агресії. Лише він доможеться від підлеглих виконання всіх елементів цього плану в процесі відсічі агресії. І лише він одноосібно має відповідати за законом щодо досягнутого результату.

Під час реформування ППО враховується насамперед досвід НАТО. Але необхідно також враховувати, що це – досвід країн, котрі ніколи не вели оборонні бойові дії на своїй території, а збройні конфлікти починали з проведення повітряної наступальної операції проти завідомо слабкішого противника, який не мав ані сучасних повітряних сил, ані надійної протиповітряної оборони. При цьому країни, які виявилися неспроможними відбити повітряний напад, були змушені відмовитися від подальшої боротьби й визнати свою поразку.

Основу бойового потенціалу армій країни НАТО склали і складають сили й засоби повітряного нападу, без застосування яких не обходиться жоден збройний конфлікт. Командування НАТО робить ставку насамперед на ударні сили Військово-Повітряних Сил (ВПС) і має значний досвід у підготовці та веденні наступальних повітряних операцій з метою забезпечити передусім швидке виведення з ладу інфраструктури політичного й економічного управління противника, а також придушити протиповітряну оборону.

Необхідно враховувати, що не весь досвід збройних сил країн НАТО однаково підходить Збройним Силам України. Тому цей досвід треба не копіювати, а вивчати, аналізувати, творчо осмислювати й використовувати лише те, що відповідає геостратегічному положенню

України, стану, завданням і функціям наших Збройних Сил. Разом з тим, не треба відкидати досвід і практику оборонного будівництва в незалежній Україні.

Зі здобуттям нашою державою незалежності реформування протиповітряної оборони мало майже безперервний, часом непослідовний, а в окремих випадках і не до кінця продуманий характер. Наші реформи не були зумовлені ні зовнішніми загрозами, ні характером розвитку засобів повітряного нападу і способів їх застосування, ні безпосередньо потребами розвитку Військ ППО і самої системи протиповітряної оборони держави. Вони не посилювали протиповітряну оборону України, не підвищували її ефективність, а пояснювалися передусім економічними факторами й можливостями держави, а ініціатори реформ не завжди розуміли стратегічне значення протиповітряної оборони держави та сприймали її лише на тактичному рівні щодо прикриття військ в операційній зоні.

Війська ППО незалежної України створювалися на основі з'єднань і частин 8-ї окремої армії ППО. Крім зенітних ракетних і радіотехнічних частин до складу Військ ППО увійшли вісім винищувальних авіаційних полків, усього понад 260 винищувачів. До складу ВПС Збройних Сил України увійшли дві винищувальні авіаційні дивізії в складі восьми винищувальних авіаційних полків, які також залучалися до протиповітряної оборони України в єдиній системі. Існуюча на час створення Збройних Сил України система ППО мала ефективність, яка давала змогу, за розрахунками, знищити більше ніж 700 одиниць засобів повітряного нападу противника в разі їхньої дії з південного та південно-західного напрямків. За визнанням фахівців НАТО, ППО України була наймогутнішою в Європі. Але на той час, як вважалося, незалежна Україна не мала ворогів і така протиповітряна оборона їй була не потрібна, а реформи, які проводилися, були спрямовані передусім на оптимізацію (скорочення) бойового складу Військ ППО. Тому жодна із цих реформ не могла протиповітряну оборону України ані поліпшити, ані підвищити її ефективність.

У 1998 р. зенітні ракетні бригади, які мали на озброєнні зенітні ракетні комплекси середньої дальності С-300В1, «Круг» та малої дальності «Бук» і «Куб», були з бойового складу Сухопутних військ виведені та передані до складу Військ ППО України. Приймаючи таке рішення, виходили з того, що наступальні операції сухопутних військ за межами України не передбачалися, а в оборонних операціях ці частини мали застосовуватися за планами загальновійськових командувачів для прикриття угруповань військ. Таким чином, реалізувався принцип, про який зараз багато говоримо: «Один генерує і забезпечує (Війська ППО), другий – застосовує та управляє (оперативне угруповання військ)». Але після створення Повітряних Сил зенітні ракетні бригади, на озброєнні яких були зенітно-ракетні комплекси С-300В1 і які за своїм призначенням та можливостями мали прикривати в операціях війська цілого фронту, були розформовані.

Окремі дивізії «Бук», які свого часу були створені для прикриття загальновійськових армій в операціях, почали застосовуватися для прикриття так званих важливих державних об'єктів, що послабило протиповітряну оборону загалом.

На протиповітряну оборону України докорінним чином вплинула реформа, яка відбулась у 2004 р., коли Війська ППО України об'єднали з Військово-Повітряними Силами Збройних Сил України.

Міністр оборони України у 2004 р. на засіданні РНБО України, пояснюючи необхідність переходу до нової структури, говорив: «Прийняття рішення щодо об'єднання Військово-Повітряних Сил та Військ Протиповітряної оборони в один вид Збройних Сил України обумовлено, в першу чергу, суттєвим обмеженням економічних можливостей держави з утримання у боездатному стані цих високотехнологічних та витратних видів Збройних Сил України». Логічно, що в разі об'єднання видів з різними функціями – наступальними (ВПС) і суто оборонними (Війська ППО) – неможливо було очікувати навіть збереження існуючої ефективності протиповітряної оборони держави.

Якщо на оперативному рівні об'єднання сил і засобів оборонного й наступального характеру можна було обгрунтувати, то на тактичному рівні в повітряному командуванні – це неприпустимо. Управління ударною авіацією від управління винищувачами, а тим більше від управління протиповітряною обороною загалом принципово відрізняється. Але представники ВПС наполягали на тому, що штурмова і бомбардувальна авіація повинна входити до складу повітряних командувань. Включення під час створення повітряних командувань до їхнього складу ударної авіації значно ускладнювало управління протиповітряною обороною та розпорозувало зусилля при нанесенні авіаційних ударів, хоча під час створення Повітряних Сил розглядався варіант формування й ударного авіаційного командування. Коли почалися бойові дії на Донбасі ця помилка була виправлена, але погляди щодо розподілу ударної авіації по повітряних командуваннях залишаються.

Наступна реформа, яка вплинула на ефективність протиповітряної оборони України, – розформування зенітних ракетних дивізіонів, на озброєнні яких були зенітно-ракетні комплекси дальньої дії С-200В, що призвело до руйнування зонально-об'єктової системи зенітного ракетного прикриття і перетворення її на об'єктову, внаслідок чого ППО території всієї держави перетворилася на протиповітряну оборону «важливих державних об'єктів». Жодна сучасна країна не буде свою протиповітряну оборону за таким принципом. США, Росія та Україна (до створення Повітряних Сил) здійснювали протиповітряну оборону всієї території держави, тому що окремо, поза єдиною системою протиповітряної оборони, прикрити об'єкти від сучасних засобів повітряного нападу неможливо. Що стосується США, то там справді здійснюється охорона повітряного простору та авіаційне

прикриття не лише об'єктів, а й усієї території держави. Але то – Сполучені Штати...

Наступний крок, який під виглядом реформ уже багато років намагаються реалізувати, – це дезінтеграція єдиної системи протиповітряної оборони України шляхом підпорядкування повітряних командувань командувачам оперативних командувань. Окремі повітряні командування, і тим більше «виділений комплект частин», у сучасних умовах не здатні надійно прикрити угруповання військ в операції поза єдиною системою протиповітряної оборони держави. Це завдання, враховуючи можливості сучасних засобів повітряного нападу, може бути покладене лише на Повітряні Сили загалом.

Доктрини повітряних сил США Air Force Doctrine Document (AFDD1) визначає, що «повітряні сили застосовуються за принципом централізованого управління і децентралізованого виконання, який є критичними для ефективної роботи». Це фундаментальний принцип організації повітряних сил. «Командувачі угрупованнями військ, поставивши завдання повітряним силам, мають протистояти спокусі втручатися у прийняття рішень щодо застосування повітряних сил, які, як правило, краще залишити особам, які приймають рішення» [5]. Це можливо, якщо повітряні командування участь в операції оперативного угруповання військ братимуть у ролі підтримуючих військ. Саме в повітряно-космічній сфері потрібна безумовна централізація повноважень з планування, прав з керівництва військами під час війни, відповідальності за результат після відбиття повітряно-космічної агресії.

Таким чином, якщо проаналізувати сучасний стан і можливості протиповітряної оборони України та порівняти їх з можливостями сучасних засобів повітряного нападу, можна дійти висновку, що реформування не завершилося і має бути продовжене. Визначаючи напрями подальшого реформування системи управління протиповітряною обороною держави доцільно було б урахувати таке:

1. На всій території країни має існувати єдина стратегічна система ППО. Вона має бути організаційно самостійною, очолюватися професійним командуванням та бути розгорнутою на бойових позиціях протягом усього мирного часу в готовності до відбиття раптового повітряного нападу, яким починаються сучасні агресії.

2. Протиповітряну оборону держави доцільно здійснювати в єдиній системі протиповітряної оборони території держави та угруповань військ. У жодному разі не поділяти повітряну сферу збройної боротьби на операційну зону й іншу територію держави.

3. Необхідно розділити управління протиповітряною обороною та ударною авіацією, як це зроблено в США, Росії та інших провідних країнах світу. На операційне

командування Повітряних Сил покласти управління лише ударною (бомбардувальною та штурмовою) авіацією.

4. Планувати оборонну повітряну операцію (протиповітряну операцію), керувати військами і нести відповідальність за результати після відбиття повітряно-космічної агресії може лише командувач Повітряних Сил. Тільки він доб'ється від підлеглих виконання всіх елементів цього плану в процесі відсічі агресії. І лише він одноосібно має відповідати за законом щодо досягнутого результату.

5. Повітряні командування з підпорядкованими частинами (підрозділами) в операції оперативного угруповання військ мають брати участь у ролі підтримуючих військ, що дасть змогу командувачу оперативним угрупованням військ повною мірою визначати їм завдання щодо протиповітряної оборони військ в операції, не знімаючи відповідальності за це з командувача Повітряних Сил.

6. Система управління протиповітряною обороною має бути єдиною, з автоматизацією всіх етапів управління силами та засобами ППО. Управління протиповітряною обороною держави, в тому числі і протиповітряною обороною угруповань військ в операційній зоні, має здійснювати командувач Повітряних Сил через командирів повітряних командувань.

Перелік літератури

1. Степанов Г. С. Погляди щодо проблемних питань застосування Повітряних Сил в протиповітряній обороні / Г. С. Степанов, В. В. Камінський, М. А. Павленко // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2018. – № 1 (30). – С. 18–23.
2. Степанов Г. С. Актуальні проблеми оперативного мистецтва Повітряних сил в сучасних умовах / Г. С. Степанов, П. В. Орхівський // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2019. – № 2. – С. 55–60.
3. Дроздов С. С. Аналіз операційного середовища та ймовірні сценарії застосування Повітряних Сил ЗС України / В. В. Тюрін, О. А. Корнець, В. М. Горбенко // Наука і оборона. – 2019. – № 3. – С. 25–30.
4. Про оборону України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
5. Air Force Basic Doctrine, Organization, and Command : AFDD 1 : 14 October 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.globalsecurity.org/military/library/policy/usaf/afdd/1/afdd1-2011.pdf>.
6. Allied Joint Publication (AJP-3.3(B)) : Allied joint doctrine for air and space operations [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.gov.uk/government/publications/allied-joint-doctrine-for-air-and-space-operations-ajp-33b>.
7. Луцишин А. М. Проблеми визначення управління протиповітряною обороною під час проведення операції збройних сил / А. М. Луцишин, Г. С. Степанов, І. А. Костюк // Системи управління, навігації та зв'язку. – 2018. – 1 (47). – С. 52–58.